

Könül BAĞIROVA

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
bagirova.konul@yahoo.com

AZƏR BUZOVNALI YARADICILIĞINDA İCTİMAİ MOTİVLƏR

Açar sözlər: Azər Buzovnalı, ictimai, maarif, təhsil
Key words: Azer Buzovnali, social, society, education
Ключевые слова: Азербужовналы, социальный, просвещение, образование

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış şair Azər Buzovnalının lirik janrda yazdığı əsərlərinin bir hissəsi ictimai məzmun daşıyır. Bu qəbildən olan nümunələrdə ölkədə baş verən hərə-mərcliklər, haqsızlıqlar, bəhs edilir, zəmanələr şikayət rəvə kəmir şairlərə hakim kəsilir. Fəlsəfi, əxlaqi-didaktik məzmun daşıyan poetik nümunələrdə insanların şüurlarındakı cahillik, sosial təbəqələşmə, cəmiyyətdə mövcud olan mənəvi cəhalət tənqid edilir, cəmiyyətin ideal quruluşu, xalqın ittihad və tərəqqisində elmin, savadın önəmi vurğulanır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bir sıra ideoloji hərəkatların genişlənməsi, insanların cəmiyyətdə gedən proseslərə daha fəal və tənqidi münasibəti, elm, mədəniyyət, maarif sahəsindəki yeniliklər və baş verən bir sıra hadisələr ədəbiyyat güzgüsündə özünün əksini tapırdı. Bu dövrdə Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının inkişafı və bir sıra yeni üsullu tədris müəssisələrinin açılması ilə yanaşı, köhnə üsullu məktəblər, mollaxana və mədrəsələr də fəaliyyətini davam etdirirdi.

Dəğiştəndə yaşadığı zaman Azər Buzovnalı təhsilini Petrovsk şəhərində həm mollaxana-mədrəsədə, həm də yeni üsullu məktəblərdə almışdı. Aldığı təhsil onun yaradıcılığında, ədəbi və ictimai fəaliyyətində, şəxsiyyətində dolğun əks olunmuşdur. Mürəkkəb, tez-tez dəyişən proseslər axarında yaşayan şair bir vətəndaş və xalqının, vətəninin taleyini düşünən ziyalı kimi üzərinə düşən vəzifənin məsuliyyətinin yükünü hiss edirdi. Ustad sənətkar və vicdanlı pedaqoq olan şair sələflərinin maarifçi düşüncələrinə, mül-mənəvi, əxlaqi dəyərləri ətivə edən ideyalarından bəhrələnir,

istər keçmişin təcrübəsini, istərsə də dövrünün yeni meyillərini öz əqlinin süzgəcindən keçirir, köhnənin və yəninin mütərəqqi cəhətlərini əsərlərində yaşatmağa çalışır. Şairin "Həmvətənlərimə" adlı mənzuməsi həm əxlaqi-didaktik, həm ictimai-vətənpərvərlik, həm də maarifçilik ideyalarının təcəssümünü tapdığı əsər kimi diqqəti cəlb edir:

*Sübh açıldı, xabi-qəflətdən iqamət çağıdır,
Nəfsi-xabalud, məşumi-mələmət çağıdır,
Hərz-naməqunli-mazidən nədamət çağıdır,
Yetdi dəmi əhya, əmvatə qiyamət çağıdır,
Həmvətənlər, yatmayın, yatmaq zərərdir, yatmayın!
Çıxdı gün, aləm işıqlandı, səhərdir, yatmayın! [1, s.177]*

Onun ictimai məzmunlu əsərlərindəki qəmli əhvali-ruhiyyə təkcə müəllifin şəxsi hissələrinə köklənmir, cəmiyyətdəki haqsızlıq, ədalətsizlik, mənəvi böhranı və bir sıra sosial bəlaları da əhatə edir. Hakim qüvvələrin, mövcud siyasi konyunkturanın cəmiyyətin fərdləri üzərindəki haqsızlıqları, yalançı dindar qüvvələrin yalançı, həm siyasi, həm mənəvi əsarət altında saxlaması, minlərlə ailələri dağıdan başıpozuq, amansız müharibələrin insanlara gətirdiyi faciələrdən yazan şair bu sadalananların olmamasını arzulayır:

*Nə cəng olaydı, nə cəngəvərani-biinsaf,
Nə xəq əbas yərə qan bəhrinə şənəvar olaydı [2, s.183].
Hər millətin ki, elmə yox aləmdə rəğbəti,
Alsın gözü önünə cəhan içrə zilləti [3].*

Haqsızlıqların, ümitsizlik və iztirabların təsvir olunduğu bu qəzəldə şairin gələcək arzuları, cəmiyyətin xilasını namına olan yaxşı əməllərin tərənnümü ilə yanaşı, maarifçilik ideyaları, qadınların, qızların hüquqa sahib olub və onların savadlanmasının cəmiyyətin gələcəyi üçün vacibliyi qələmə alınmışdır:

*Çiçəklənəydi gözəl qızlar ilə məktəblər,
Bəhəri-elmü maarifdə türpə güllər olaydı [2, s.184].
Bilmədik elmi olmayan mədrə,
Özü tək elmsiz cocuq bəslər [3].*

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ədəbi əsərlərin başlıca motivlərinə çevrilən maarifçilik ideyalarının Azərbaycanda geniş intişarı, kamil, ideoloji bir sistem, cərəyan kimi formalaşması və milli-ictimai, siyasi, fəlsəfi və ədəbi-estetik əsas məzmununu, inkişaf fərsətlərini ifadə etməsi asa-

Maarifçilik ideyalarını edabi əsərlərində əks etdirən M.F. Axundzadədən sonra XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilik ideologiyasını, biliyi, savadlanmanı təşviq və tərənnüm edən əsərləri yazılması genişləndi. Klassik şeir janrlarında, romantik üslubda əsərlər yazan Azər Buzovnalı da dövrün nəbzini tutaraq cəmiyyətdə, dünyada baş verən yenilikləri izləyir, sələflərinin və müasirlərinin maarifçilik sahəsindəki fəaliyyətini dəstəkləyərək fərdin, şəxsiyyətin inkişafında, eləcə də cəmiyyətdə sağlam mühitin bərqərar olmasında təlim və tərbiyənin, təhsilin rolunun böyük olduğunu anlayırdı.

*Elmə adama qiymət qoyulur,
Elmə çox bəhəsi bir pul [3].
Rəhi-məktəbdən azma çün bu yul rəhi-həqiqətdir,
Bu yaldan əzməyənlər vəsilə olmus səni-xalqıya [3].*

Şair bir sıra şeirlərində Şərq qadiminin hüquqlarını ön plana çəkir, mövhumatdan, cəhalətdən, qara çadırdan uzaqlaşmağa çağırır, cəmiyyətin saadətinin, gələcək xoşbəxtliyinin əsasında təhsilin, yüksək əhmiyyətli təhsilə ehtiyac olduğunu. Cəhəllərdən qadimlərdə vələh bəyəndiyinə əl

başadılır. Cəmiyyət həyatında baş verən üsurların son fərkəllərini, mərifət

İttihad olmasa gəlməz ələ azadı-təmim [1, s.184-185].

Şair əsərlərində dövrü üçün qlobal olan hadisələri təhlil etməyə, xalqın fikir və duyğularını, cəmiyyətdə mövcud olan ictimai-siyasi gərginlikləri əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Azər Buzovnalının ictimai məzmunlu lirikasında daha çox diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri iktidarı din xadimlərinin tənqididir. Qeyd etmək lazımdır ki, analoji fikirlər şairin əksər müasirlərinin yaradıcılığında geniş əks olunmuş, rıyakar din xadimləri haqkim təbəqəyə xidmət edən yaltaq, fırıldaqçı sinif kimi göstərilmişdir. Azər yazırdı:

*Nə rəvzaxanlar olaydı, nə bunca mövhumat...
Nə zahidani-rıyakar xalqı rəhbər olaydı [2, s.183].*

Məşədi Azər bir qəzəldə "əminameyi-hər rinqə aldanma zalidini" [2, s.285], – deyərkən fırıldaqçı mövqeləri, dini əlində bayraq edərək, xalqı cəmiyyəti sürükləyən yalançı din "xadimlərini" tənqid edir, onların "sübhəşumədlər həqiqi fərdlərə" [2, s.285] bəyənən, bəyənən bəyənən bəyənən [2, s.285] ol

sının tərəfindən kimi' kicik yaşlardan uşaqlara Quran ayələrini öyrətməyi tövsiyə edir:

*Bizlərə tərfi-Qurandan oxunsa ayələr,
Tifli-bədxuyə necə laylay oxurlar dayələr [1, s.179].*

Şeirlərində Azərin irfani fikirləri də diqqətimizi cəlb edir. O, bir sıra şeirlərində Tanrıya əsl eşqinin mənbəyi, "sevəgil-canan" deyərək müraciət edir, "hər göz ki, təcəllayi-rüxündən ola rövşən" [2, s.261] deyərək "vəhdəti-vücut" ideyasını qəbul etdiyini bildirir.

*Kuyi-dilbərda edib cürət ənalhaqq söyləram,
Məskənim Mənsur tək Azəri-sərdar olsa da [1, s.192].*

Şair Tanrıya üz tutaraq onu heç kimə möhtac etməməyini, xudbinlik bəlasından qurtarmaqda, mənəvi-əxlaqi dəyər və keyfiyyətləri itirməməkdə kömək istəyir:

*Eyləmə möhtac özündən özgəyə mən bəkasi,
Lütf qıl müstəği et nakəs xətasından məni [2, s.187].*

Şair Allah tərəfindən verilən dərmansız dərddə razı olduğu halda, bəndənin şəfasından uzaq qaçır. Əslində şairin bu cür düşüncələrinin arxasında gizli məqamlar dayanır:

*Sən özün eylə nə dərdim olsa ələmdə əlac,
Biniyaz et qeyri-daruyi-şəfasından məni [2, s.188].*

Şair cəmiyyətdə hökm sürən minnət, xudpəsəndlik və təkəbbür hissləri kimi mənfi duyğulardan uzaq olmağı tövsiyə edir. Hər bir cəmiyyət və hər bir dövr üçün xarakterik olan bu xüsusiyyətləri qəzəb və nifrətlə qarşılayır, yalnız Tanrının insanlara bəxş etdiyi mənəvi gözəllikləri təqdir edir:

*Gedərsə başı baş əyməz gədalara hərgiz,
Onun ki, hümməti ali, heysiyyəti uludur [5, s.206].*

Oxşar fikirlərə Azərin heca vəznli şeirlərində də rast gəlirik. Şair uşaq yaşlarında aldığı "tövsiyələrin", zaman keçdikcə yenə də aktual olduğunu, tacirlərin hiyləgərliyini, savadsız xalqın aldadıldığını, elmə, savaşa, sənətə qiymət verilmədiyini sadə dillə tərəmmüm edir:

*Şeirlər ələrgün, təcəllayi-rüx,
Bu yol ilə cahanı qarət eylə.
Şeirdən indiyə kimi de görək,
Hanki şair yeyib doyunca çörək [5, s.229].*

Cəmiyyətdə hökm sürən bu acı realıq tarix boyu bütün söz ustalarının fikir dünyasına təsir etmiş, elmin, biliyin, sənətin dəyərləndirilməməsi onları bədbin əhvali-ruhiyyəyə sürükləmişdir. Məşədi Azərin yaşadığı dövrdə cəmiyyətin maddiyyətə önəm verməsi, batini gözəlliklərdən daha çox zahiri məziyyətlərin yüksəklərə qaldırılması digər şairlər kimi onun da qələminin işəedici hədəfinə tuş gəlmişdir. Şair cəmiyyətdə üzleşdiyi əyrikləri, cəhalətin yüksək mənəvi dəyərləri üstələməsini kinayəli şəkildə, yüksək sarkazm ilə dilə gətirir. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"indən bəzi misraları şeirə daxil edərək fikrini daha qabarıq vurğulamağa çalışır:

*Buyurubdur Nizamiyi-mərhum,
Oğluna Xəmsəsində, key oğlum,
Şeirə piçida olma həm fənninə,
Çox yalanlar gərəkdir əhsəninə [5, s.229].*

Şair hakim dairələrin xalqın göz yaşları əsasında qurduqları güzəranını, şəxsi mənafeləri üçün xalqı unutduqlarını təəssüf hissi ilə qeyd edir, onlara "görüm yox olsun o nakəs ki, xoş keçərsə günü, qəm etmək özgə əgər qəmli ya ki qayğuludur" [5, s.206] deyərək lənət oxuyur. Haqq sevnin, haqq danışanın qətlinə fitva [2, s.136] verildiyini deyərək, haqsızlığın baş alıb getdiyi dünyanı şeirlərində ifşa etməkdən usanmayan şair bəzən xəyalindəki ideal cəmiyyəti təsvir edərək, bir növ utopiyadan danışsa da, realıqla əlaqəni itirmir, "neyləyim qoydu bu fitva ürəyimdə sözümü" [2, s.136] ifadələri ilə dövrünün siyasi rejimi tərəfindən susdurulduğunu bildirir. Şair ədalətli rəqəbətə qanun qaydaları ilə dövrün şairlərinin cəmiyyəti ayaqda saxlaması kimi doğru yazmalarını, doğruluğun, haqqın qarşılıqlarına çevrilmələrini tələb edir, haqq səsinin qarşısının alınmasını, həqiqətə qiymət verilmədiyini ürəkəğrısı ilə qələmə alır:

*Güzgü tək olmalıdır niki bədə şairlər,
Bilərəm borclu gər mən də bu işdə özümü [2, s.136].*

Azər Buzovnalı insan haqqlarının pozulmasının, fəqir-füqəranın yüksək təbəqə tərəfindən əzilməsinin əsas səbəhini cəmiyyətin daha sərt qanunlara əsaslılıq etməsini, insanlıq qaydalarını itirməsini, təcrübənin, Şair insani dəyərlərin itirildiyi, arxa plana keçdiyi zamanda amansız qa-

nunların, kin-küdurətin, nifaqın acı nəticəsi olan müharibələrin, qarşıdurmaların aradan qaldırılmasını arzulayır, bütün mənfiliklərin səbəbini insanlarda görür:

*Qan tökmə, qəlb yıxmadan özgə xəyalı yox,
Əhli-zəmanənin bu tükənməz fərayiqi [2, s.156].*

Məşədi Azər insanların ikiüzlüliyinə laqeyd qalmır, cəhələti, نادانلیغ, cəmiyyətin əsas bələsi kimi göstərir. “olamaz məsudərbabi-cəhələt dəhərdə, gər səadət surəti-zahirdə nadanlıqdadır” [2, s.271], – deyərək bu cəhətlərin insan həyatında var olduğu müddətdə səadətdən söz açmağı mənasız saydığını bildirir. Zəngin, müftəxor, riyakar təbəqənin cəmiyyətdəki əyri-fərdlərinə haqqat rəğzülün bəzəməsi şairinin cəmiyyətdəki riyakar şair təbiəti belə məqamda dilə gəlir:

*Eyləmə əhli-xərabata haqarətlə nəzər,
Gənc, simuzər, fəramuş eyləmə, viranlıqdadır [2, s.271].*

Azər Buzovnalı digər bir qəzəlinde “Əldə fürsət var ikən eyləginən kəsbi-kəmal” [6] söyləyərək, elmin, təhsilin üstünlüklerini və xalqın maariflənməsini nəşinətəməz şəkildə təbliğ edir.

Şair cəmiyyət həyatındakı geriliyin, təfəkkürdəki cəhələtin, nadanlığın ən böyük səbəbini elmsizlikdə, savadsızlıqda görür. Maarifi, təhsil almağı, dünya elminə vəqif olmağı bütün dövrlər və bütün təbəqələr üçün vacib sayır. Maarifçi, ictimai-ədəbi fəaliyyət göstərən ustad sənətkar bu ideyanı öz əsərlərində bəşəri problem səviyyəsinə qaldırır.

*Adəm olmaz çəkməyənlər, Azər, elmin siqlətin,
Layiqi-xan olmağa buğda dəyirmanlıqdadır [2, s.271].*

Elmi, təhsili təbliğ etdiyi maarifçilik ruhlu əsərlərində şair bir pedaqoq, nəsihət verən ustad, yol göstərən kimi çıxış edir. Qəzəllərində maariflənmənin cəmiyyətin xilasının tək yolu olduğunu vurğulayan şairin bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayan əsərləri milli-maarifçi, əxlaqi-didaktik, ictimai-siyasi məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Azər Buzovnalının yaşadığı dövrün, cəmiyyətin problemlərini, dövrün fərdlərini mənəvi-əxlaqi dəyərlərini bəzətilən əsərlərində öz zamanının əyri, sonrakı dövrlərə, insanlığa xitab etməkdədir. Bu şeirlər “yarandıqları dövrün zaman çərçivəsini əhatə etməklə yanaşı, sonrakı dövrlərlə də canlı təmas quran” [7, s.216] sənət nümunələri kimi qiymətlidir.

1. Məşədi Azər. Seçilmiş əsərləri. Tərtibçi: R. Azərsoylu-İmaməliyev. Bakı, “Boz oğuz-Nicat”, 1996.
2. Buzovnalı A. Əsərləri. Tərtibçi: K. Bağırova. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
3. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. B-1217/2840.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, IV cild. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Baş Kəndaksiya Şurası: M. Kərimov (sədr), Redaksiya heyəti: B. Nəbiyev, T. Kərimli və b. Bakı, 2011.
5. Buzovnalı A. Seçilmiş əsərləri. Tərtibçilər: A. Ramazanov, K. Bağırova. Bakı, “Nurlan”, 2007.
6. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Buzovnalı A. Fond 12, sax. vah 2.
7. Добролюбов Н.А. Полное собрание сочинений. Т. 1, Москва, ГНХЛ, 1934.

Konul Bagirova

THE SOCIAL THEME IN AZER BUZOVNALI'S ACTIVITIES

Summary

A part of the works of the well-known poet, writer and translator, Azer Buzovnali is in the social theme. Such kind of poems deal with the injustice appeared in the country. The poet criticizes the illiteracy found in the society and emphasizes the importance of people's advanced knowledge for the development of society in his poetic samples which were written in the philosophical-moral subject. Azer Buzovnali's works reflect the social problems and serve for the people's sake lived not only in his period but also in the present time.

Кенуль Багирова

СОЦИАЛЬНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АЗЕРА БУЗОВНАЛИ

Резюме

Часть произведений лирического жанра Азера Бузовналы, известного газельхана, поэта и переводчика, жившего и творившего в 1870-1951-х годах, носит социальный характер. В таких произведениях рассказывается о хаосе и несправедливостях, творившихся в стране, в стихотворениях такого рода преобладает дух жалобы. В поэтических образцах с философским, нравственно-дидактическим содержанием критикуется невежество человеческого сознания, социальная стигматизация, нравственное невежество общества. Произведения Азера Бузовналы, отражающие проблемы общества своей эпохи, нравственно-дидактические ценности людей своего времени, обращены к человечеству не только в собственное время, но и в последующие периоды.